

Теодора КУРТЕВА

**СЕМАНТИКА И СЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМА
НА ГЛАГОЛНАТА ПРЕДСТАВКА *РАЗ-* В СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК****0. Увод**

Префиксацията като езиков процес предизвиква безспорен интерес в българистичните научни среди. В сферата на вербалната семантика и словообразуване става все по-актуален проблемът за семантичното вариране на глаголните представки в зависимост от категориалното значение на произвеждащите основи. Проучването на семантичната производност на конкретния глаголен префикс *раз-* има за цел да открие основните закономерности на вътрешно-структурните и вътрешно-семантичните отношения, в които се включва този префикс. Опитваме се да извлечем общото значение, което има категориален характер и е свързано непосредствено с основното лексикално значение. Това конструктивно значение се видоизменя според съчетаването си с определена мотивираща основа и така получава различни лексикални стойности. Освен синтагматиката като пораждащ акт в семантико-функционалната производност на всяка представка, ще разгледаме и парадигматичните редове като фактор за семантичното различаване и обособяване на разнообразни семантични варианти.

В науката няма единомислие или точен отговор на въпроса за съчетаемостта на даден префикс със съответните безпредставъчни глаголи — наблюдение, което се подкрепя и от направения преглед на „присъствието“ на представка *раз-* като обект на изследване. Общото впечатление за вариативност и непостоянност произтича от подчертаното многообразие в семантиката на префиксалния елемент. Преобладава разглеждането на словообразователната морфема *раз-* като носител на значения от семантико-словообразователната категория *начин на глаголното действие* (Деянова 1978; Иванова 1974; Пернишка 1988; Христов 1974, 1975, 1979, 1981) с най-характерен семантичен признак 'интензивност'. Според П. Христов *раз-* участва в представяне на

хронологията на глаголният процес и по-специално — в неговото възникване (т. нар. еволютивно начинателно значение е в неизменна връзка с усиленото проявление на процеса) (Христов 1975, с. 322). Значителна е степента на участие на представката и в протичането на действието, където тя бележи количествено-степенно значение и е маркер на аугментативния начин на действие (пак там, с. 333). Не е пропуснато и пространствено-разпределителното значение на същата представка (т. е. нейното дистрибутивно-сумарно значение, което изисква множественост на субектите като вид на селективно семантично ограничение) (с. 341; вж. също: Христов 1974).

От гледна точка на категориалната принадлежност на произвеждащата основа (глагол, съществително или прилагателно име), според семантичната и словообразователна производност на мотивиращата основа и според активната преобразуваща роля на форманта В. Радева детайлно разчленява отделни словообразователни категории и субкатегории деноминални и девербални глаголи, между които и префигирани с представка *раз-* (Радева 1987, 1991, 1993). Авторката отбелязва перфективиращата функция на представката, която съпътства и допълва деривационния процес, както и нейната многозначност (Радева 1991, с. 186). Например *раз-* може да изрази¹: 1) 'интензивно действие', което, доведено докрай, е възможно да предизвика делене на части или разпространение в различни посоки — т.нар. резултативно значение (Радева 1987); 2) 'начало на (интензивно) извършване' — основно чрез възвратни по форма глаголи; 3) 'центробежна насоченост на действието или направление в обратна посока' (Радева 1991, с. 189).

Това са най-често споменаваните съзначения на разглежданата представка в научната литература (по този въпрос вж. също Андрейчин 1978; Железарова 1995). Сериозни разногласия съществуват и в различните речници, където значенията на префикса силно варират — само четири са те в „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин и в Българския тълковен речник (БТР 2003); шест са семантичните разновидности на *раз-* според Българския етимологичен речник (БЕР 2002); Академичната морфология посочва седем словообразователни типа (ГСБКЕ 1983); за да открием в Речника на съвременния български книжовен език (РБКЕ 1959) кодифицираните 13 значения. Смятаме, че до подобно лавинообразно нарастване довежда обособяването на нюанси от семантиката на отделните глаголи, на оттенъци, които се извеждат в ранг на различителни показатели за дадена лексико-семантична група. Безспорно подобно раздробяване съществува (без дори да се появи оформен словообразователен тип), но то е вътре в грани-

ците на лексикалното поле, което се гради върху доминантна (интегрална) за него сема.

Ст. Георгиев обяснява същността на всички подзначения с изменението на предмета по обем и форма. Основното и най-конкретно значение е промяната в предметен смисъл, която води до „преобразуване на обекта по вид и обем с неговото увеличаване по място“ (Георгиев 1996, с. 213—214). От това значение чрез абстрахиране се извеждат всички останали значения на: разширяване, разпръскване в различни посоки, обратно действие, вдълбочаване, самоизява, състояние и въздействие, висока степен, пределност. Авторът набляга върху семантичния влог на представката в структурата на глагола като поставя акцент върху лексикално-категориалната принадлежност на глаголната основа към определен семантичен клас глаголи (за дейност, движение, състояние, самоизява, положение и протичане) (Георгиев 1993).

Употребата на префикс *раз-* като вторичен словообразователен елемент, широтата на неговите съчетателни възможности (с 6 други представки), зависимостта между продуктивността му като първичен и вторичен елемент в словообразователния акт (при *раз-* съотношението е 545:17) е обект на анализ от М. Деянова (Деянова 1974, с. 502, 511).

Отделни аспекти от функционирането на *раз-* като глаголна представка засягат Кр. Чакърова (при изследване на видовете дистрибутивно множество — Чакърова 1998), Л. Крумова-Цветкова (от гледна точка на изразяване на количество във времето и пространството чрез глаголната фраза — Крумова-Цветкова 1994), В. Зидарова (към езиковите средства за изразяване на фазова семантика 'начало на действието' — Зидарова 1996), Е. Пернишка (*раз-* е представител на темпоралните начини на действие: начинателен (с разновидности — за възникване или предизвикване на начало) и финитивен (за преставане, прекратяване) — Пернишка 1988, с. 6—12). Върху омонимичните глаголи обръща внимание Св. Халачева (Халачева 1998).

В настоящата студия се основаваме до голяма степен на постигнатото досега, но се стремим да хвърлим светлина преди всичко върху неизследваното „пространство“ на синтагматичните и парадигматичните отношения на българската представка *раз-*. Обект на наблюдение са префигираните *раз-* глаголи (ексцерпираният материал включва приблизително 630 глаголни лексеми).

1. Семантично пространство и структурно-семантични полета на представката

В изследването поставяме като изходна следната теза, която ще се стремим да подкрепим с доказателства. Семантичната производност на всяка представка води началото си от едно първично значение, което търпи преобразувания под влияние на синтагматиката. В обкръжението на собствената си микросистема от семантично-разчленени съзначения и спрямо „подредеността си“ във външната семантична парадигма от отношения между останалите представки (като съвкупност), първичното значение на префикса по различен начин се преобразува в семантични производни, обикновено в посока на все по-значимо абстрахиране. Във всички деривати може да се открие този конструиращ признак със съответната вариативност. При това приемаме, че всеки производен глагол, който включва префикс *раз-*, се претворява към съответен синтагматичен модел на префигиране. Задачата ни е да диференцираме тези синтагматични модели с помощта на понятията:

- синтагматична база на мотивиращия (безпредставъчен или префигиран при полипрефиксацията) глагол;
- семантична функция на представката;
- синтагматичен резултат².

Накратко за същността на използваните понятия: **синтагматичната база** съдържа мотивиращия признак на първичната основа и може да бъде *отношение, въздействие, засягане* (като синоними използваме и термините *причиняване, каузиране*), *обработка, изявеност/самоизява, предметност/субстанция, качественост, възприемане, движение, преживяване*. **Семантичната функция** е онзи структуриращ признак, който действа като мотиватор за осъществяване на семантичен скок и образуване на ново семантично качество, а именно производна префигирана глаголна лексема. Ще изброим конструктивните значения на префикс *раз-*: *отстраняване* (може да се дефинира и като 'отнемане, отделяне' или 'разчленяване' според изходното лексикално значение на мотивиращата основа), *поставяне, промяна/преход, интензивност/усилване, обхващане, обратно извършване, множественост/сборност, многопосочност/многостранност, достигане до предел, цялостност/осъществимост*. В резултат от комбинацията на посочените семантични компоненти и при различно разположение по ранг (доминация, идентификация, диференциация) се конструират конкретните глаголи. **Синтагматичният резултат** сам по себе си е важен за търсене на механизмите на префиксация — крайна съставяща от „нас-

лагването на две глаголни идеи: на основния глагол и на представката“ (Христов 1981, с. 44). Новото производно значение е преосмислено отношение на мотивираност с много съзначения: *дейността насоченост* (с вътрешна разчлененост според принадлежността на глагола към определено лексико-семантично поле — *промяна на форма и вид, физическо преобразуване, духовно преобразяване, създаване и възпроизвеждане, преход към ново състояние и/или положение*); *възприятие и мисловност, движение; отнесеност по място; състояние; положение; самоизява* (с детайлизиране: 'проявление', 'съществуване', 'осъществяване', 'изявеност', 'разкриване на същност'); *начин на протичане* (и съответна детайлизация — 'фазовост', 'измеримост — интензивност, количество, степен', 'модалност', 'повторителност', 'продължителност'); *осъществимост* (с вариации: 'результатност', 'пределност', 'промяна', 'цялостност', 'всеобхватност', 'сборност', 'преминаване към', 'локална отнесеност', 'поставяне'). Тук окончателно се обособява семантиката на представката.

Като мотив за семантична производност при префикс *раз-* определяме интегралния семантичен компонент *многопосочност* (всестранност, множествена промяна), който сродява отделните значения на многозначната представка и е главен фактор за синтагматично семантизиране съобразно съчетаването си с глаголи от семантичните полета за *дейност* (въздействие, засягане, обработка, преживяване, отношение, възприемане), *движение, самоизява, състояние и положение*. Свой принос в цялостното формиране на глаголната лексема внася и мотивиращата основа. Имаме предвид ономаσιологичните признаци *предметност* (и разчленение по допълнителни компоненти: локалност, частичност, изявеност и т. н.), *качественост* и *дейностно съдържание*, изразени съответно чрез съществителни, прилагателни имена и глаголи.

В изложението ще представим в най-обобщен вид възможностите за префигиране с различните функции на глаголната представка *раз-* според свързването ѝ с глаголи от различни семантични полета, след което ще резюмираме изводи и за селекционните ограничения в съчетаемостта на този префикс - с какви типове основи може/не може да се свързва.

• Синтагматичната база при около 15 глагола за *въздействие*³ се префигира с представка *раз-* в значение *многопосочност*, а семантичният резултат е *отнесеност по място* (раз|блъскам, раз|тикам, раз|мацам). При префигирането освен *обхващане* се чувства и *фазова характерност* — начало като начин на протичане. Но това е допълнителна

семантична функция на представката, която се наслабва като времева проекция върху процеса. При глаголи като раз|люлея, раз|мърдам, раз|тупам, раз|тракам резултатът е *осъществимост, цялостност, пределност*. С близка начално зададена семантика са глаголите тегля, влача, дуя, където префиксът носи семантична функция за *промяна, увеличаване*, включително и в много посоки, което предопределя и синтагматичния резултат — *дейностна насоченост* [промяна на форма и вид]. Отделно стои глаголът раз|върна, който съдържа семата 'обратно движение в резултат на въздействие', представката внася *многопосочност*, а общият резултат е *дейностна насоченост*. Възможно е съвместяването на функциите за *отстраняване* и за *многопосочност* в съчетание с локална основа в глагола раз|*сея, в примери като раз|садя, раз|сея, раз|мета, раз|ора, оттам и формирането на значението за *отнесеност по място*. При представяне на сетивно възприемано действие за съобщение⁴ чрез глаголите *разчуя се, разглася, раз|кривя* представката отново е носител на мотивиращия семантичен признак *многопосочност*.

Глаголите за отношение споделят особеностите на посочените дотук семантични групи с пояснението, че *многопосочността* се свързва със селективно ограничение 'при множествен обект/субект' и изразява *отнесеност по място* (раз|дам, раз|про|дам, раз|зема). Ако глаголът съдържа локална сема (напр. квартирувам, преча), под влияние на същата семантична функция се формира значение за *отнесеност по място* (раз|квартирувам, раз|преча).

Глаголи за движение се префигират най-често в значение *насоченост в различни посоки* (раз|*веда, раз|вея се, *разхвърча се, разтърпча се*⁵ и др.). В глаголния сбор може да се съдържат и семите 'начало' и 'сборен обект'. При *размина се* семата *многопосочност* е конкретизирана като *двупосочност/срещуположност*. С глаголи, които означават неопределена посока на придвижване и при множественост или сборен характер на актантите, функцията на представката реализира като синтагматичен резултат отново *отнесеност по място*: срв. раз|возя, раз|мъкна, раз|влека, раз|карам, раз|гоня (в различни посоки в пространството); *разида се, раз|от|ида се, разбягам се* (отнесеност в много посоки при множествен субект⁶). В глаголна лексема, която означава поза, от една страна, и повторителност, многократност на движенията (кланям се), от друга, *раз-* внася освен *разнопосочност*, и *интензивност*, а в деривата се долавя и фазова характеристика (начало).

Относно глаголите за самоизява разглежданата функция не е силно застъпена. Откриваме я в глаголи като раз|лея се, раз|сипя се, къде-

то в първичен вид се съдържа сема 'отстраняване' при синтагматичен резултат *състояние в резултат на самоизява*.

Можем да обобщим, че структурната функция за *насоченост в много посоки* при глаголите за въздействие има за задача да представи обекта с неговото локализиране по място, в редки случаи с промяна на предмета по вид или форма. Всички други значения (като обхващане, промяна, начална фаза) са допълнителни и се наслагват към водещите семантични компоненти. Те по-трудно се регистрират, появата им не е задължителна, откриват се в производния глагол под формата на семантични надбавки. Прави впечатление обвързването на представящата функция за *многопосочност* и на резултата *локална отнесеност* с необходимостта от множествен субект/обект на действието (напр. *разотиди се, разхвърча се, разстъпя се*). В науката тези глаголи се включват към семантично-деривационния клас дистрибутивни глаголи, които вербализират дистрибутивно множество от ситуации⁷. Л. Крумова-Цветкова определя *раз-* като дистрибутивно-сумарна представка (Крумова-Цветкова 1994, с. 139).

• Семантичната функция *обхващане* се среща при глаголи, които имат негативно значение ('причинявам безредие/нанасям вреда' — вж. *раз|бърникам, раз|вредя, раз|чопля* и др.) и означават *осъществимост*, съчетана със семантичен компонент 'повторимост'. Доста обширен корпус от примери (80 глагола или 12,7% от ексцерпцията), който от семантична гледна точка е много разнообразен се обединява по признака 'въздействие'. От примерите 4,8% (30 глагола) съдържат в мотивиращата си основа сема 'каузиране на унищожение на обекта' — т. нар. каузативи за унищожаване (Динева 1985), напр. *раз|руша, раз|дробя, раз|пердушиня, раз|търбуша, раз|дера* и др. Префиксът тук не сигнализира *разчленяване*⁸, а именно *обхващане на обекта* (това са изключително преходни глаголи), което води до *изменението му по форма и вид (разпарцаля)* или до *осъществимост на деятелно породено положение*. В полипрефигираните деривати *раз|по|*ловя, раз|по|късам* и *раз|по|деля* словообразователният елемент *по-* бележи *пределност* и *дистрибутивност*, а синтагматичният резултат се поражда задължително при множествен обект или при сборност на актантите.

Със същите параметри на функция и резултат се характеризират и други глаголи, които са твърде раздробени в семантично отношение. Според категориалната принадлежност на произвеждащата основа глаголите, които са мотивирани от прилагателни имена, могат да се опишат като 'правя (да бъде) някакъв' (напр. *мътя, веселя, рохкам, чорля, будя*), а девербатите отговарят на семантичното описание

'права да се осъществи действието' (горя, топя, пеня). Ролята на обединяващ фактор играе отново представката, като внася идеята за обхващане (раз|мътя, раз|веселя, раз|рохкам, раз|чорля, раз|будя; раз|пеня, раз|горя, раз|топя); на равнище префигиран глагол семантичният сбор се раздвоява на *осъществимост* (с разновидности: промяна, резултатност, всеобхватност) и на *дейностна насоченост*. Границите между двата варианта са неясни, преминават един в друг. Все пак *всеобхватността* е по-абстрактна, характеризира предимно предикати за природни явления (напр. раз|бълникам, раз|кисна, раз|кървавя, раз|кашкам, раз|горещя, раз|жаря, раз|нищя), докато глаголите за емоционално въздействие представят *дейностна насоченост към обект-лице* (срв. *разведря*, раз|веселя, раз|трогна, раз|сърдя и мн. др.). В отделни примери като раз|горя, раз|лютя, раз|ядосам се появява и сема 'интензивност като начин на протичане', а при възвратния глагол *разгоря се* семите са 'начало' и 'проявление'. При повечето глаголи се чувства присъствието на отенък на ингресивност (напр. в раз|тревожа, раз|дразня). Глаголи като раз|въдя, раз|*множа, раз|плодя изразяват *дейностна насоченост на създаване или възпроизвеждане* под влияние на акционното значение на префикса (срв. и речниковото представяне 'права да се увеличи по брой'). Същите глаголи за изявеност на физиологична проява (раз|множа се, раз|въдя се) при префигирането си предават и степен на измеримост — голямо количество. Включването на рефлексивната морфема *се* „деобективира“ глагола — при рефлексивните формации липсва именно каузативността⁹, можем да говорим само за изменение на субекта във вид на самоосъществяване.

Съществува взаимовръзка между функцията *обхващане* на представката и *осъществимостта* като цялостен синтагматичен сбор — при глаголите за дейност-въздействие (раз|пиляя, раз|пръскам, раз|точа, раз|грабя, раз|съблека и др.) общият сбор е цялостно, пределно действие, което е в зависимост и от представата за множественост на обекта (напр. раз|съблека, раз|грабя); доста по-абстрактна е семантиката на глаголите раз|чепкам, раз|бъркам, раз|требя, раз|чистя, раз|работя и др., а именно — *обхващане, цялостност*. В други примери за манипулация същата функция на префикса води до физическо преобразуване в обекта (раз|варя, раз|паря), при това с означаване на прекомерна или слаба степен (раз|квася).

Базисът при част от глаголите за състояние, чийто резултат е *настъпване на субективно състояние при цялостна осъществимост*, е свързан с представяне на въздействието като преживяване¹⁰. В този случай представката маркира *обхващане от началото*. Интересен е

фактът, че с основните преходни глаголи жаля, блажа, тъжа *всеобхватността* се реализира при едновременно префигиране и рефлексивиране (*разжаля се, разблажа се, разнежа се, разтъжа се, разтуша се*), както и с мотивираните от прилагателни *разруменя се, разведря се*, докато при безобектните глаголи (напр. *развълнувам се, разколебая се, разширя се*) същите значения се предават само от представката.

Глаголите за възприемане (4,1%, т.е. 26 глагола) спадат към сферата на интелектуалната деятелност. С подобни понятия за отвлечени духовни същности префикс *раз-* модифицира глагола със значение *обхващане*, като резултатът е *всеобхватност* (*раз|питам, раз|тълкувам, раз|уча¹, раз|съдя, раз|*ясня*). Само при глагола *раз|*бера* се изразява *дейностна насоченост* — *преход към ново състояние*. *Обхващане* се съдържа и в *раз|купя; раз|галя, раз|глезя*. Различават се по крайния резултат — *пределност, всеобхватност* срещу *осъществимост до прекомерна степен*.

С глаголи за *движение* или *преместване* също се маркира *цялостно обхващане от действието* и *преминаване към ново състояние/положение* (*раз|движа, раз|местя се*).

2,9% (18 лексикални единици) са префигираните глаголни лексеми за положение. При *раз|перя, раз|простра (се), раз|зина (се)* и др. представката сигнализира *обхващане*, а префигираният глагол означава или *цялостна осъществимост*, или *движение* (*раз|ветря се*). Съчетавайки се с лексеми, които позволяват описание 'поставям/държа продължително време (в течност) и предизвиквам изменение/унищожаване', структуриращата функция отново е *обхващане* към *дейностна насоченост* — *физическо преобразуване и преход към ново състояние* (*раз|*ложа (се), раз|кисна се, раз|плюя се*).

Семантичната тежест на значението *обхващане* нараства при глаголите за *изявеност*. *Цялостно обхващане* изразяват освен глаголите за *състояние* като *раз|мътя се, раз|водя се, раз|съхна се, раз|ясни се*, така и означаващите ответна реакция в отговор на въздействие или на някаква промяна префиксални образувания *раз|лая, раз|пищя, раз|смея, раз|кажа, раз|воня* и др. Втората група се характеризира с резултат *промяна в обекта в отговор на предизвикване*. Сред глаголите за *състояние* едни изразяват субстантивен/адективен признак (срв. *развиделе се, раззари се, раздени се, разясни се*), а други (като *разшупна се, разчервеня се*) могат да се дефинират като 'ставам/съм/показвам се/изглеждам някакъв'. Към глаголи за *самоизява*, които съдържат в компонентния си състав сема 'разчлененост/изменение' синтагматичният сбор е *осъществимост на състоянието с обхващане в цялост* (*раз|кашкам се, раз|пукам се, раз|късам се*).

Накратко предпочитанията на тази функция са към глаголи за въздействие с негативен смисъл и с външна промяна или преобразуване в обекта. Причината според нас трябва да се търси в силно изразеното значение за *акционност* на представката (представа за действие, което променя предмета, към който е насочен). Обхващането води до осъществимост при глаголи, изразяващи положение, самоизява и състояние; съчетаването със семантика за придвижване реализира преход към ново положение; начинателност регистрираме в глаголите за преживяване. При една семантична група глаголт неизменно се асоциира със съществително име за емоционално състояние, чувство или действие (напр. раз|тревожа се, раз|тревожа). Различието между глаголите и в семантичната функция на представката се обяснява с липсата или с наличието на признаците 'каузативност/некаузативност'. Отрицателно маркираният признак се внася от рефлексивната морфема¹¹.

• При ексцерпцията на материала обособихме доста на брой лексеми, в които структурната функция на представката е с насоченост към *промяна* и с *обхващане* на обекта (глаголите са граматически преходни). Вътрешното разчленяване се дължи на различните мотивиращи основи, които изразяват въздействие, и на видовете *дейностна насоченост*. Наблюдаваме следните зависимости: девербалните деривати (напр. раз|пукам, раз|плескам) представят *физическо преобразуване*; производните с мотивиращ признак качество за веществен състав, с физически характеристики за твърдост, размер, цвят и т. н. означават *снабдяване с признака при промяна на форма и вид* (разводня, размекна, разхалтавя, разшироча); ако в префигириания глагол е залегнала идеята за субстанция, префиксалната функция конструира глаголи с преносен смисъл *преход към ново физическо/духовно състояние при активно духовно преобразяване на субекта* (разгащя (се), разпищоля се, разхайтя се, разюздя се). Субектността се внася от рефлексивната морфема *се*, а елементът *раз-* като съставка на конфиксалния формант бележи *качествената промяна*.

Сред глаголите за движение семантичната функция *промяна* се прибавя към глаголи, които изразяват *засягане* (като раз|крача, раз|газя, раз|мажа, раз|тъпча) и синтагматичен резултат *дейностна насоченост към физическо преобразуване*. При глаголите раз|мъкна, раз|влека¹² *дейностната насоченост* се раздвоява на *промяна на форма и вид* или *преход към ново състояние* (сравни разликата между раз|влека и развлека се).

Глаголите за *самоизява* се отличават с изключително разнообразие. С глаголи за поява, развитие представката означава *промяна в*

обекта/субекта, а резултатът е *дейността насоченост с промяна на форма и вид* или *преход към ново състояние* (*раз|цъфна (се)*, *раз|расна*, *раз|цъфтя (се)*). Не се променя положението и с глаголи за **състояние**, които изразяват 'проявление на признак и неговото придобиване' и представят началната фаза от процеса (*разхладя се*, *разхубавя се*, *раз|бесувам се*).

- В единични глаголи представката може да означава цялостност и резултат (*раз|платя (се)* като процес на отношение). При глаголи с доминираща сема 'статичност на положението' като *раз|положа (се)*, *разпреча се*, *разредя (се)*, *раздалеча (се)*, *разлежа се* и др. функцията на префикса е да маркира именно *поставяне в определено положение*, а с включването на рефлексивната морфема *се* представчните глаголи се дефинират като *осъществимост чрез локална отнесеност на субекта*. При отделни глаголи като *разпреча се*, *разлежа се* положението се характеризира и откъм измеримост по продължителност.

- С глаголи за активно извършвани действия (напр. играя, лапам, щипя, ритам, паля) префиксът се специализира за изразяване на *интензивност от началото*, като сложният формант *раз-...се* представя и увлеченост на субекта от действието. Това са непреходни глаголи за **състояние**, съсредоточено в субекта. В семантичния резултат се съчетават *фазовостта* (настъпване) и *измеримостта* (във вид на интензивност като количество, времетраене или повторителност) — *разиграя се*, *размахам се*. Ако глаголът изразява активност на процеса, породеният се резултат е на *действено състояние на субекта вследствие на осъщественото от него действие*. Допълнителни отново са семите 'начало' и 'измеримост' — активизиране, интензивност, степен. Словообразователният тип се представя чрез формулата *раз-...се* (напр. *разжъна се*, *разпиша се*, *разшета се*) или по-редките случаи на самостоятелна префиксация (*раз|червеня*). Въпросните глаголи са от семантичните полета за **дейност**, с подразделянето им на дейности-процеси (*размета се*, *разработя се*, *разровя се*, *разчистя се*) или на действия-възприятия (*разчета се*, *разпиша се*). При глаголите за съзерцание или мисловност като идеална дейност представката в комбинация с рефлексивната морфема *се* означава *интензивност от началото*, а семантичният скок се изразява в представяне на състояние от неговото начало, с вдълбочаване на субекта в действието до прекомерност (*разбленувам се*, *размечтая се*, *размисля се*).

Ясно се разпознават глаголите за **движение** в определена посока на преместване в пространството¹³, когато означават и активизиране от началото на своето протичане (*разприпкам се*, *разпъпля се*, *разша-*

вам *се*, *развъртя се*). Значението на сложният формант *раз-...се* показва протичане на процеса на движение откъм фазовост, интензивност, повторителност или продължителност.

Най-обширният корпус от глаголи за **самоизява** (19% или 120 глагола) се отличава с маркираност по *интензивност от началото на процеса/състоянието*. Своеобразни изключения от правилото са *раз|смея се*, *раз|хиля се* (представят самоизява и представката означава *поставяне на начало*) и *раз|богатея*, *раз|тлъстеея*, *раз|свирепя*¹⁴ (пример за състояние с „чиста“ интензивност на префикса). Глаголите, които изразяват активизиране на процес или състояние от неговото начало могат да се разделят на две групи според дериватите (глаголи за състояние или за самоизява), въпреки че и тук не е налице ясно открояваща гранична линия. Всички производни се характеризират с широк набор от параметри откъм начин на протичане — освен неизменната фазовост, се срещат и семите 'интензивност', 'увличане', 'степен — прекомерност, сила', 'активизиране', 'продължителност' и т. н. Представени са префигиранни глаголни лексеми от различни семантични класове:

А) за състояние: изразяват се физиологични прояви и състояния, поведение (*разлапам се*, *разпуша се*, *разхъркам се*, *разтрепера се*; *раз|лигавя се*, *разбързам се*, *разлудувам се* и др.); външен израз на емоционални/психични реакции (*разплача се*, *разпъшкам се*, *разхлипам се* и др.);

Б) за самоизява: проявление на явления от природата, които метафорично могат да се пренасят и върху одушевени същности (*разбеснея се*, *разбушувам се*, *развихря се*, *развра се*, *раз|зеленея се* и др.); издаване на разнообразни по характер звуци — природни, механични, животински (*разбумтя се*, *раздумкам се*, *разтупам се*¹⁵; *разграча се*, *разгугукам се*, *разджавкам се* и др.) и произвеждане на звук чрез глас — обикновено тази група е „подвижна“, между глаголите за говор и за звукова изява (*раздрънкам се*, *разбъбря се*, *развайкам се*, *размърморя се*, *разхваля се*, *разфилософствам се*, *разшъткам се* и др.).

Можем да обобщим наблюденията си, че появата на словообразователната формула *раз-...се* обикновено предполага активизиране на процеса от неговото начало, докато префикс *раз-*, прибавен към рефлексивен глагол, най-често изразява обхващане/цялостност. Същевременно представените глаголи от различни категориално-семантични полета се оказват в най-голяма степен обременени с много второстепенни семантични компоненти, които характеризират глаголното действие откъм интензитет, темпорален отрязък, времетраене, повто-

ряемост на протичане. Всъщност семите 'силна степен' и 'продължителност' далеч не са задължителни за всички глаголи. Тук е мястото да припомним и прецизното наблюдение на Ст. Георгиев (Георгиев 1993, с. 143), че глаголите за речева дейност са способни на преход от полето за самоизява към лексикалното поле за говорна дейност, благодарение на насочеността си към субект¹⁶. Възможно е, семата 'насоченост' при глаголите за реч да се неутрализира от количествените характеристики на процеса.

- Семантичната функция на префикс *раз-*, която определяме като *отнемане, отстраняване; противоположно/обратно извършване* се отличава с активност на деривационните модели. Близо 10,3% (65 от глаголите) за **дейност-обработка** (тук се включват и отделни глаголи за движение, напр. въртя) изразяват положително осъществени действия (с положителен резултат 'правя да има/създавам/поставям/слагам'), в които представката поражда новия синтагматичен резултат на *дейностна насоченост с промяна на форма/преход към ново положение*. Забелязва се предпочитание на възвратните формации към изразяване на преход (*разоръжа се, разпаша се, разсъня се*).

Под влияние на тази семантична функция са глаголите от следните семантични групи: глаголи за въздействие с идентична сема 'поставяне' (*раз|бинтовам, развинтя, раз|по|вия, раз|центровам, раз|дяна* и др.); за обработка (*раз|мотая, раз|вървя, раз|нижа, раз|шия, раз|плета, раз|преда, раз|тъка*); глаголи, които се дефинират с помощта на ключов глагол 'правя'¹⁷ (*раз|венчая, раз|къдря, раз|седлая, раз|прегна, раз|шифровам, раз|желя, раз|туря, раз|тъкмя, раз|убежда, раз|уверя, раз|буля, раз|гъна, раз|дипля, раз|катая, раз|кроя* и др.). Отделни подразреди образуват глаголите за социална активност¹⁸ и обществено положение (макар и с ограничен обсег най-вече в сферата на религиозните и междучовешки отношения, напр. *раз|дяча, раз|калугеря, раз|попя, раз|говея; раз|венчая, раз|единя, раз|домя, раз|желя, раз|очаровам (се), раз|кандърдисам, раз|уча се* и др.).

Прави впечатление продуктивността на значението *обратност*. Застъпени са както глаголи от книжовно-разговорната реч, от професионалната терминология (*раз|формирам, разоръжа, раз|шифровам, раз|центровам*), така и от диалектите. Показателен в това отношение е глаголт *раз|глася* в значение 'нареждам', в който по синтагматичен път се поражда *осъществимост на промяна с обратен резултат*. Същата сема *отстраняване* в глаголи за 'свързване, съединяване' като *обработка (шия, печатам)* води до промяна на форма (*раз|шия, раз|печатам*).

Синтагматичният резултат *осъществимост* откриваме при глаголите за възприемане раз|лича (се), раз|мисля, раз|съдя, раз|по|зная, раз|гатна и раз|чета, където се актуализира своеобразно *отделяне* в мисловен план, при раз|реша — *достигане до предел*. В раз|любя, изразяващ отношение, *обратното извършване* има за резултат *дейностна насоченост* (преход към ново положение). Малко глаголи съдържат мотивиращия признак на основата 'засягане' и към тях се прилага функцията на *разчленяване, отделяне*. Всички деривати изразяват *дейностна насоченост с физическо преобразуване на обекта* (напр. раз|бия, раз|кълва, раз|дъвча, раз|хапя, раз|чекна, раз|чукам, раз|ям и др.). Единствено раз|меря се отличава с *промяна по форма*. Тук отнасяме и глагола раз|*громя, в който префикс *раз-* означава *достигане до предел*, а цялата формация — *осъществимост*.

Динамично, насочено движение е изразявала в старобългарски език свързаната глаголна основа -*неса, която днес означава само ненасочено движение в различни точки на локализираност (раз|неса). С рефлексивацията се добавя семантичен компонент 'присъствие на субекта' и представка *раз-* вече маркира *отстраняване*, а синтагматичният резултат — *преминаване към ново състояние* (напр. *разнеса се, разпадна се*). При друга свързана основа (-*веда) чрез префиксацията се предава *обратност*, а *дейностната насоченост* тълкуваме като переход към ново положение, без/с активното участие на субекта (срв. раз|веда и *разведа се*). Глаголната основа за изявеност — *сея в раз|сея (се) функционира като *отстраняване, премахване*, което съответно се отразява и върху крайния синтагматичен резултат — *осъществимост с преминаване към ново състояние*.

Съзнателно обособяваме глаголи, които се включват към семантичния разред за изразяване на физиологична или природна проява (там рефлексивната морфема *се* е маркер за безличност). Производните префигираны глаголи означават *състояние*, а префиксът посочва *обратно извършване, отстраняване* (примери: раз|водя се, раз|гоня се, раз|облачи се). Обратност изразява представката при един глагол за говорна дейност — раз|думам¹⁹ и *дейностна насоченост с переход към ново положение*.

При *обратното извършване* забелязваме следното диференциране: синтагматичният резултат може да бъде *дейностна насоченост с промяна на форма и вид*, ако действието е визуално конкретно, предметено, материално (напр. разбуля, разгъна — постигане на нова форма в резултат на обратно действие) или *преход към ново състояние/положение* в сферата на абстрахирано, по-абстрактно действие,

на идеална дейност (мисловна, емоционална, духовна). *Дейността на-соченост* — *физическо преобразуване* имаме при синтагматична база на основата въздействие или засягане с нарушаване на целостта на обекта (клоня, троша, сека). При нарушаване на състоянието, в което се намира обектът или субектът, статичността на признака временно става нерелевантна за ситуацията и настъпва промяна — преход към ново състояние или положение (раз|друсам, раз|тракам, раз|треса, раз|търся, *разхалтавя*, *разхлабя*, *разкривя*, *разслабя* — преимуществено при глаголи за движение и дейност-въздействие).

Често се преплитат признаците 'нарушаване целостта на обекта' и едновременно с това 'промяна на неговата форма и вид' (*разглобя*, раз|мачкам, раз|бия, раз|къртя; раз|копая, раз|човъркам, *разграфя*, раз|чопля и др.) — включват се или преобладават основно глаголи за дейност-въздействие или засягане, за обработка (раз|ровя, раз|ора, раз|браздя), за движение (раз|крача, раз|чекна — резултат от декомпозиция на възвратния глагол чекна се) и за положение (*разгранича*, *разклоня*).

Във вид на селекционно правило ще изведем забраната префикс *раз-* като носител на семантична функция за *отделяне*, *разчленяване* да встъпва в съчетание с глаголи за въздействие и засягане, тъй като те имплицитно съдържат в основата си признак 'отстраняване или делене на части'. Този извод се подкрепя от глаголи като раз|сека, раз|цепя, раз|деля, *разтроя*, раз|двоя, *разслоя*, раз|режа, раз|ръфам, раз|роня, раз|чупя, раз|поря, раз|по|късам, раз|дробя, раз|троша, раз|дера, раз|търкам, раз|трия, *разглобя*, раз|бия, раз|къртя, *разграфя*, раз|браздя, а представката изразява обхващане или достигане до някакъв предел. Впечатлението, че и тук глаголната представка означава *отделяне* според нас се дължи на по-силното синтагматично „излъчване“ на кореновата семантика за съществуване под формата на обособени части или поради присъствието на идеята за засягане на предмета с резултат „делене, разчленяване“. Обратно, с глаголи, които означават свързване, цялостност на обекта, единична обособена проява или еднократен акт на движение, на поставяне в пространството изпъква разделителното значение — срв.: раз|лепя, *разединя*; раз|кача, *разклоня*; раз|строя, раз|*ложа, раз|*валя, раз|формирам; раз|туря, раз|сипя. Според нас в примерите раз|раня, раз|вредя и раз|човъркам се включва допълнително сема 'повторителност' като начин на извършване.

2. Съчетаемост и полисемия

В тази част ще представим наблюденията си за наличието на полисемия при префикс *раз-* като резултат от развоя на семантичните

му функции. Тръгва се от конкретното пространствено значение със силно застъпено действено начало (*акционност*) към по-абстрактните значения, които все повече разширяват дистрибуцията си и изместват другите функции на представката.

Нашето виждане за полифункционалността на префикса се потвърждава и от закономерностите на езиковия развой, проникновено забелязани от Др. Матеев. Сред основните фактори са: наличната връзка между значенията на представките и взаимодействие със същностните значения на производните основи; процес на нарастване в количествено отношение на префигирането във вторичните семантични функции на словообразователните афикси, „което води към семантично раздвоение, а при отделни случаи — и разтроение, и разчетворение на значенията им“ (Матеев 1952, с. 90).

Представено в чисто статистически план, съотношението многозначност ~ съчетаемост с различни категориално-семантични класове глаголи изглежда така:

- „Семантичното пространство“ на префикс *раз-* се структурира благодарение на семантичния компонент *многопосочност*, който варира при свързването си с различни глаголни или именни основи²⁰. Синтагматичният резултат от въздействието на семантичната функция на представката върху първичните основи (които съдържат свой мотивиращ признак) се изразява в поява на нови производни значения. Съзначенията на основното пространствено значение, което носи в най-конкретен вид мотива за семантична производност, са вече доста абстрахирани и изразяват по-сложни отношения на *степен*, *интензивност*, *времетраене* и т.н.

- Локалното значение на глаголната представка *раз-* е първичната ѝ функция, която представя действието като извършвано с насоченост (или ориентираност при глаголи за движение) в различни посоки. Общият брой на глаголите, мотивирани от пространственото значение на *раз-*, е 114 или 17,8% от целия корпус глаголи.

- Вторият ясно разграничим клас са глаголите за обръщане посоката на действието (92 примера или 14,7% от ексцерпираните глаголи). По произход семантичната функция за *обратно действие* е в тясна връзка с конкретното пространствено значение. Хипотезата ни за такъв развой се основава на семантичната близост с насочеността на действието навън, което по същество съвпада с извършване в противоположна посока. Тази особеност на представка *раз-* да изразява противоположно действие или дейност с обратен резултат се дължи изключително на мотивираността на производната основа от полето за

дейност с признака 'положителност'. Тук мотивът за подобна производност е промяна в обратна посока. Заслужава да се отбележи фактът, че почти всички глаголи имат антонимен по значение еквивалент, най-често без представка в състава си, но стабилно са застъпени и глаголи, префигирани с други префикси, чиито смисъл е противоположен на префикс *раз-* с обратна насоченост. Възможно е антонимията в представките да бъде основната причина за поява на глаголи като *разбръдя*, *раз|венчая*, *раз|думам*, *раз|нижа*, *раз|облачи се*, *раз|суча*, *разсъня* (и мн. др.). Стигаме до извода, че в резултат от семантичното преобразуване, под влияние на представката, е налице категорична промяна в посоката на действие — от извършване в положителен план и с положителен резултат до обръщане с отрицателен знак и дори до пълно прекратяване на процеса. При отделни глаголи (например: *раз|буля*, *раз|гъна*, *разгърдя*, *раз|дипля*, *раз|кривя*) присъствието в произвеждащата основа на сема 'покриване на повърхност и стесняване по място' придава на префикса, освен вариация признак 'обратност', и отгънък на 'проникване, вдълбочаване'. Предлагаме като критерий за регистриране на този семантичен вариант да се прилага тестът със съответен еднокорен глагол, префигиран с „положително“ маркирана представка (сравни: да *завинтя* ~ да *развинтя*; да *сглобя* ~ да *разглобя*). Подобна антонимия е посочвана вече (Иванова, 1974, с. 104; Кръпова, 2000, с. 119), тук я извеждаме във вид на правило, което има и различителна сила²¹.

- Българската представка *раз-* е носител и на темпорално значение, но то се реализира почти винаги с участието на рефлексивната морфема *се*. От друга страна, „темпоралността“ в префикса отграничава само началния момент от времетраенето на действието, блокирана е възможността да се изразят други периоди от времевата ос. Относително малкият процент глаголи с начинателно значение (6,6%) потвърждава ниската продуктивност на глаголният префикс *раз-* в темпоралната сфера.

- Коренно различно е положението със същата представка като модален словообразователен елемент, представящ действието откъм начин на извършване, степен или сила (изявеност). Модалното значение е вторично, производно от първичното, при което се наблюдава раздвояване на значенията за степен (интензивност) и за обхващане. Но интензивността в повечето случаи е неотделима от началната фаза в протичането на едно действие, поради което обособяваме в самостоятелен клас така нареченото интензивно значение на глаголите с префикс *раз-*. Семантичната функция в този случай води до означаване на *цялостност* в общия синтагматичен сбор.

• Последното съзнание, което обособяваме в префиксалното поле на глаголите, включващи представка *раз-*, е модално-темпоралната функция (*интензивност от началото*). Тук наблюдаваме пресичане на семантиката на модалността (интензитет) и на темпоралността, но основна е семата 'начален момент'. Това е най-широко представеното семантично поле с оглед включването на 192 глагола (56%). При някои производни началният момент изцяло отстъпва пред изявеността на даден признак, поради което се пораждат и вариации на структуриращия признак — 'нарастване', 'изявеност в силна степен', 'продължителност' и други. Темпоралните, модалните и модално-темпоралните значения са производни и значително по-сложни, тъй като при тях признакът, който мотивира новото качествено значение, варира силно — от *цялостност* или *обхващане* до различните степени на *интензивност*.

Вместо заключение, ще напомним задължителното условие за съществуване на полисемия — съдържателна свързаност между отделните лексико-семантични варианти на многозначния глагол (Никитин 1974, с. 9).

3. Представката в парадигматичните редове

В семантичната деривация на представките решаваща е ролята на съчетаването им с различни семантико-категориални класове първични основи, но семантичното многообразие на тази производност се определя от по-широкия семантичен контекст върху основата на пропозиционалния фон и семантичните взаимоотношения на самите представки в една цялостна система на полисемни, антонимни и синонимни парадигматични отношения.

Синонимни редове при семантична представъчна функция *многопосочност* се градят с участието на различни префикси. Представка *из-* в значение *довеждам до край* (докато префикс *раз-* означава всеобхватност като синтагматичен резултат) се присъединява към глаголи за обработка (извлича, измета, изнищя, изработя, изчистя), за движение и въздействие (издърпам, изгоня, изпъдя, изместя, из|*селя (се)) или такива със семантика 'отделяне/насоченост навън' при наличие и на сема 'еднократност', това са предимно глаголи за самоизява (излея (се), изсипя (се)). С глаголи за въздействие префиксът означава *изчерпаност* (изрѣфам, изкърша, издую, изгъна, излепя); из|роня и из|греба могат да са за въздействие или за обработка. Същата семантика съдържат и глаголите за някакво отношение (изкупя, изпродам, изплатя (се)).

Представка *раз-* се дублира и от деривати, префигирани с префикс *про-* (в *провлека се* акцентът е върху пространствения аспект; в *прогоня* е налице немотивирана сема 'завинаги'; а в *прогърмя* — 'внезапност'). Производните с префикс *от-* гравитират към семантичната функция *отделяне на част от цяло*. Тя се чувства много по-ясно (в сравнение с *раз-* глаголите) при глаголи за обработка (отвея, отроня, отрѣфам); за въздействие (отголя, отгреба, отклоня (се), отлея, отсипя); за движение и въздействие (отместя (се), отпѣдя). Други значения: *заличаване, премахване* — подзначение на функцията *отделяне* (отмия); *разширяване* (отпусна (се)).

Префикс *на-* се свързва по принцип с идеята за *натрупване/сумарност*, за голямо количество обикновено към глаголи, които могат да изразят представата за дискретност на обекта/субекта във вид на множество частици — партитивност, множественост (навѣдя, навея, нашийа, намножа (се), наплодя, настеля). Може да изрази и *довеждане до резултат* (отново с глаголи за въздействие — надуя, напѣдя, натиря); *обхват на много точки от обекта* — дистрибутивност при глаголи, чиято произвеждаща основа означава засягане на целостта на обекта (надърпам, намацам, нарѣфам). С глаголни деривати за дейност-отношение представката бележи *максималност на осъществяване*, напр. *наплата* (се).

Префикс *о-* гравитира към синтагматичната функция на *из-тоталност* (всичко), особено ако се присъедини към глаголи за въздействие (ограбя, олепя и облепя, оцапам, ороня). Семантика *обхващане чрез въздействие* изразяват глаголите оголя, опѣна, орѣфам с допълнителни семи 'разкриване', 'засягане на периферията'.

Подобно на префиксите *из-*, *по-* и *на-* словообразователният елемент *за-* се актуализира със значение *достигнат резултат* с глаголи за движение (задвижа, срв. също придвижа с диференциална сема 'близост'); за въздействие (зацапам, застеля). Като синонимен вариант този префикс не се среща в свойствената си доминираща функция на начална фаза, може да се допусне само внасяне на отънѣк *поява* (в смисъл на движение от нула към наличие).

Представка *по-* означава *довеждане до краен резултат* в отделни примери: изразяващият движение *покланям се* и глаголите за въздействие — *попреча, постеля*. Семите 'насоченост навън/в различни посоки' и 'заемане на (широка) повърхност' са мотивираци за основния глагол.

Срещат се и отделни глаголи, префигирани с представки *с-* (скърша, спукам за *цялостно въздействие*; спукам се — всички с характе-

рен белег *еднократност*) и *у-* в значение *мултиплициране* (умножа (се)). Префикс *пре-* може да представи значение за *прекомерност* и оттам *насоченост навън* (прелея, преместя (се)); за *промяна на положение* (пресадя, пресея (се)); *поставяне в положение* (препреча); *повторност* и *недостатъчна степен* в препитам.

Следователно, с основание можем да обобщим, че префигираните глаголи, синонимни на производните *раз-* глаголи, в значение *многосочност* не се отличават с богата синонимия, тъй като семантиката им е достатъчно конкретна, синонимите са „непълни“, представят друг аспект от действието на основния глагол. Може би донякъде изключения са двойките *раз-* ~ *от-/из-* (в смисъл на *отделяне*); *раз-* ~ *на-* (в значение *увеличаване*). Антонимите при обсъжданата функция се изразяват чрез основните глаголи (сея в значение на разпространение, разпръскване) и от следните представки-антоними: *от-* (*прекратяване*, *финалност* — *отгърмя* и *отделяне* — *отлепя*); *на-* (*сумарност* към глаголи за обработка или *дистрибутивност* — *насея*, *насия*; *създаване*, *поставяне* — *насея*, *натикам*); *за-* (*довеждам до резултат* с глаголи за обработка — *засея*, *засадя*); *до-*, *при-* (*добавяне*, *допълнително количество* и *дистрибутивност* — *долея*, *присия*).

Избираме да посочим като примери само най-богатите синонимни редове. Наличието на антоними представяме с удебелен шрифт.

Примери: разместя: из-; от-...(се); пре-; **на-**; по-; с- //разкърша: из-; от-; о-; на-; с-; пре- //развлича: из-; на-; о-; про-...(се) //разработя: из-; от-; на- //разроня: из-; от-; на-; о- //разръфам: из-; от-; на-; о- //разсея / обработка/: на-; о-; по-; пре- //разпреча: из-; за-; по-; пре- //разчистя: из-; о-; по-; пре- //разлепя: из-; на-; о-; об-; за-; **от-** //размацам/разцапам: на-; из-; о-; за- // разграбя: на-; о-; за-; из- //разпъдя: из-; на-; от-; про-

Синонимите на глаголи с *обратна насоченост* са представени само от две представки — *из-* и *от-*, но напълно съответстват на същата функция при морфема *раз-*. От друга страна, и тук е налице специализация на функциите откъм точност на изразявания отрязък смисъл. С глаголи за обработка или въздействие префикс *из-* означава *отделяне*, *унищожаване* (*извървя*, *издяна*, *изнижа*, *изпрегна* (диал.)), а представка *от-* набляга върху *отделянето* с насоченост навън — в посока разкриване чрез премахване (*отбуля*, *отвинтя*, *отдяна*, *отпрегна*, *отвия*, *отвървя*, *отнижа*, *отвъртя*, *отгна*, *отгърна*, *откова*, *откопчая*, *отпаша* (се), *отговоя*, *отградя*, *отшия*, *отлепя*, *отпечатам*, *отвържа*, *открива*). В съчетание с глаголи за отношение същата морфема-синоним означава *прекратяване на въздействие* (напр. *отлюбя* (остар.), *отуча*²) или *забавяне в темпорален план* (отсроча). Прибавена към именна осно-

ва, която носи семантика *снабденост със субстанция*, в рамките на сложния формант **о|без-N-_{суфикс}(се)** префиксът маркира *лишаване, отнемане*.

С широко развита антонимия се отличават глаголите със семантична функция *обратност*. Преобладаващ брой производни имат за антонимен корелат съответните безпредставъчни лексеми /напр. бинтовам, вия, говея, дяча (се), калугеря (се), попя (се), къдря, миря, мотая, нижа, преда, седлая, суча, товаря, тъча, убедя (се), уверя (се), формирам, шифровам, шия, центровам/. Представка *раз-* или сложният формант *раз-N/A-_{суфикс}(се)* при глаголи със смислов оттенък *прекръстване, унищожаване* имат най-често антоними с префикс *за-* в значение *постигнат резултат* (забинтовам, забрадя, закрепостя, запаша се, запечатам (=затворя), запоя — съдържат идеята за *свързване, съединяване* още в основата си; задремя, замразя, замотая; с глаголи, създаващи представа за *свиване* с допълнителна сема 'насоченост към вътрешността на обекта': загърдя, загърна, закрия). Действието се осъществява в положителен план при лексемите *задомя, запоя (се), заводя се, заженя (се), заоблачи се, заплетя*; може да се чувства и семата 'начало, настъпване'.

В глаголи като *изкова, изплета* префиксът означава *цялостност, финалност* или *тоталност* (в *изкривя, излепя*). Морфема *на-* изразява отново характерната си функция на *натрупване, наслагване* в количествен смисъл (надипля, надумам, налепя (и облепя), намотая, напреда — предимно с глаголи за дейност-обработка). С други глаголи се представя *резултат от въздействие* (нагоня се, накъдря, натъкмя, насроча, науча се). *Достигнат резултат* се изразява още чрез префикс *по-* (положителен резултат/осъществяване в положителен план — срв. *покривя, полюбя, помиря*), чрез *с-* (*сгодя, смиря, стъкмя*) и *у-* (*увенчая, увия, умира, усуча, ушия*). Друга функция на словообразователния елемент *по-* е да представи едно действие като протичащо за кратко време (*повъртя, подремя, попреда*). Представка *о-* изразява *цялостно обхващане* (*обинтовам, олепя (и облепя), опаковам, опаша (се)*) или *въздействие* (при *окова, оженя, оседлая, осуча, очаровам (се)*). *Засягане чрез делене на две* изразяват лексемите *пребрадя, преградя, прегъна*; по-редки са съзначенията — *повторно осъществяване* (*престроя*) и *прекомерност* (*претрупам*). Основната функция на префикс *при-* е да означава *свързване, съединяване, добавяне* (*прилепя, пристроя, пришия*), в по-абстрактен план *свързването* е или *привличане* (*придумам*), или *неочаквано настъпване на желание* (*придреме ми се*). Представка *с-* също може да представи идеята за *свързване* (*сглобя, съединя (и*

обедина), скова (и обкова), споя, съшия (диал.)), както и *стесняване по място с насоченост навътре* (свия, сгъна, сдипля, скатая, скрия) С подобна насоченост към центъра на обекта се характеризират глаголите вдяна, вкова. Същият префикс може да означаи и *снабдяване* (напр. въоръжа, впрегна).

Примери: развървя: от-; из-; на- // раздяна/разпрегна: от-; из-; в-; за- // разнижа: от-; из- // разбуля: от-; за-; о- // развинтя/разгърна/разкопчая: от-; за- // развия: от-; за-; у-; с-; на-; по- // развържа: от-; за-; с-; на-; при- // развъртя: от-; на-; по- // разговей: от-; за- // разградя: от-; пре-; при- // разгъна: от-; за-; о-; с- // разкова: от-; за-; из-; с-; об-; о-; в- // разкрия: от-; за-; при-; с-; из-; изпо-; по-; у- // разлепя: от-; за-; из-; при-; о-; об-; на-; с- // разлюбя: от-; за-; по-; на- (се) // разшия (се): от-; на-; у-; при-; съ-

Глаголите със семантика *настъпване на състояние* образуват системни връзки с префигираните глаголи за състояние, самоизява и въздействие. Различията между самите синонимизирани единици се изразяват в специализирането за изразяване на определен признак като начин на протичане или особеност в самото действие, върху което влияе базовата сема на основата. Така например и двете морфемии *из-* и *за-* могат да изразят съзачение *придобиване на ново качество/признак*, но ако при някои глаголи за състояние или самоизява като *изнежа се*, *изчервя се*, *изясня се* акцентът е върху *достигането до резултат*, при съответните образувания със *за-* (напр. *задени се*, *затъжа се*, *захлади се*, *зачервенея се*, *зачервя се*) се усеща и допълнителен признак 'начало на настъпване на промяна в състоянието'. *Началният момент* се фиксира по-осезаемо при глаголи за състояние или самоизява (*заводя се*, *зазари се*, *засмея се*, *захиля се*, *замътя се*) или за въздействие /*задрусам*, *затръся*, *затуптя*, *затупкам*, *затръскам*/. Префикс *на-* също може да означаи настъпване на физиологично състояние или на самоизява (*нагоня се*, *насмея се*, *нахиля се*; с диференциална сема 'насищане/обхващане от състоянието' — *нажаля се*, *натъжа се*). Морфема *по-* изразява типичната си семантична функция за *кратковременност* (*поколебая се*) или за *постепенно каузиране на състоянието* (*поболея (се)*). Отделни случаи представляват глаголите за състояние *въвоней се/въвоня се*; *увоней се/увоня се* (отличават се по противоположните точки — начално или окончателно *придобиване на качество*); *възбунтувам се*, *облажа се*. Безпрефиксният глагол *съмна (се)* е също синоним на съответната префигирана лексема. Веднага ще отбележим, че значението *начална фаза* не строи антонимен ред около себе си.

Примери: разчервя се: из-; за- // разсмея се/разхиля се/разтъжа се: за-; на- // развоней се/развоня се: въ-; у- // разведря се/разнежа се/разясяна се: из- // разводя се/ раздрусам: за-.

Премаваме към т. нар. модално значение на *обхващане* с разновидности *каузативност* и *изменение*, които ще разгледаме паралелно. Синонимните редове се отличават с голямо разнообразие на словообразователните елементи.

Тук префикс *из-* означава 1) *каузиране* и *обхващане* на целия предмет или на всички обекти (изкалям, изстудя, изуча, изнежа, изясня); *изляя* означава внезапност, еднократност на звуковата изява;

2) *отделяне с насоченост навън* при глаголите за засягане (изкъртя, изровя, изтърбуша, изчовъркам, изчопля), а при други (в значение и на обработка) се изразява *изчерпаност* (изкърша, изпокъсам, изхарча, измеря, измеса).

Префикс *про-* при каузативите означава *цялостност, всеобхватност* (пробудя, промисля), а при глаголите с изменение в предмета ясно се чувства деленето при засягане на повърхността (прокопая, пропукам (се)).

Различие съществува и при префигираните с представка *о-* глаголи в значение *обхващане* и с резултат *промяна* (огледам, окалям, окървавя, омекна, оредея) при каузативите, или *пределност, финалност* (окърша, окъсам, омачкам, омеся, очертая).

Префикс *по-* изразява предимно *въздействие* без или с изменение на обекта (поболея, позеленя; попаря, потъпча) и *дистрибутивност* (поделя, покъсам, посека). Сравнявайки дериватите с представка *с-* / *съ-*, забелязваме доста различия: каузативите сменя, среща, стопя, събудя, съблека означават *довеждане до резултат*, а с глаголи, които изразяват изменение — напр. сваря, сдробя, съвчча, сплескам, стрия, стъпча — говорим за синтагматичен резултат *преобразуване с промяна на вид, форма*. Въздействието може да доведе и до *унищожаване на обекта* (съдера, спукам (се), строша (се), сцепя, счупя).

Префикс *на-* с подобни глаголи означава *каузиране, предизвикване на състояние* (нажала, натъжа); *покриване на повърхност* и *дистрибутивност* (намажа, накалям, нацелувам). Голяма е групата на глаголите за *засягане на повърхност* (накървавя, набраздя, надъвчча, накроя, налома, накълва, напукам (се), нараня, начертая). *Цялостно обхващане до прекомерност* срещахме в глаголите *накисна, наквася*; глаголът за възприемане *науча*¹ (се) означава *постигане на резултат*, а в *намириша* — *слаба степен*.

Семантичната функция, която се откроява при глаголите с префикс *от-* е *отделяне на част от цяло*, и в отделни примери с *насоче-*

ност навън (отграфя, отдалеча, отдвоя, откопая, откъртя, отлъча, от-меря, отпечатам, отпоря, отсека, отцепя, отчленя, отшия (се)). В абстрактен план от- може да се тълкува и като *финалност, отделяне* в преносен смисъл (отгадая, отгатна, отгранича, отлича (се), отсъдя и др.).

Представка за- и при двете групи функционира в значенията *каузиране, постигане на резултат* (закривя, заприказвам, затрогна; запаря, застрелям) и *начална фаза на действието* (заболея, залая, замътя, зацелувам; затършувам, зачовъркам, зачопля).

Само за каузативите са характерни представките об- в значение *обхващане на обекта от всички страни* (обгледам, обясня); у- и въз- и семантика *каузиране* (увоня, украся; възбуня, възбунтувам); при- в значение *промяна* (примажа).

Тъй като и тук антонимията не е добре развита, ще се задоволим само с изброяване на отделни примери, които обаче са показателни за обособяването на противопоставящите се двойки префикси. Примери: съблека ~ облека; *размисля* ~ намисля/замисля; *размириша* ~ отмириша/ измириша; *разпеня* ~ отпеня. Относно глаголите за изменение налице е отново слабо застъпена антонимия, най-вече с представки за- в значение *скриване* (закопая, зарина, заровя) и на- със смислов оттенък *натрупване на голямо/необходимото количество* (накроя, наслоя). Регистрирахме и отделни примери с други префикси (вкопая — с насоченост навътре; скроя — финалност).

Примери: разкъсам: о-; по-; с- (се); на-; от-; из-; изпо- //разрежа: с-; пре-; на-; от-; из- //разкърша: о-; пре-; от-; из- //размесья: о-; с-; пре-; из- //разхапя: из-; пре-; на-; от- //разкалям/разкисна: из-; о-; на- //разменя: с-; под-; за- //разкопая: про-; пре-; от-; в-; за- //размачкам: из-; о-; на-; с- //размажа: при-; пре-; с- //разделя: по-; пре- (се); от- (се) //разсека: от-; пре-; по- //разровя: пре-; от-; из-; за- //размириша: на-; за-; от- (се); из- (се) //разрина: на-; из-; за- //разпеня: за-; от- //разслоя: на- //размисля: про-; на-; из-; за- //разсъблека: съ-; об- //разкроя: на-; с-.

При „интензивните“ раз- глаголи се наблюдават интересни паралели със словообразователни аналози на-...се и от-...си. Забелязва се и устойчива последователност при образуването им от преобладаващия корпус примери. Прибавена към основи, които означават придобиване на качество от субекта, глаголната представка може да изрази *вдълбочаване* (увоня се, ухахъря се, умисля се); *настъпване на изменение/достигане до резултат* (въвоня (се), вкисна се; сгорещя (се), съгрея). Употребяваният в диалектите и в книжно-разговорната реч глагол подлютя се явява в значение *каузиране в прекомерна степен*.

Префикс *за-* е активен в основната си функция за *начална фаза* (замечтая се, засополивя се, затрогна се, зашурам се; зачистя, защъкам; затреперя, затрептя, затрещя). Към глаголи за активна дейност (напр. заиграя се, зачета се) представката в рамките на сложния формант *за-...се* представя субекта като увлечен от действието. Близка е семантиката на префигираните глаголи за състояние или самоизява на субекта, но със запазен параметър за представяне на действието като внезапно и в еднократността на неговото осъществяване (срв. *изкикотя се, изкашлям се, откашлям се*). Синонимна на словообразователния формант *раз-...се* за *интензивност от началния момент* е конструкцията *от-...си*, съчетавайки се изключително с глаголи за преживявания. Състоянието на субекта се показва като осъществено докрай. Много често се съпътства и от признаците 'желание' и 'насита' (отгуляя си, отлудувам си, отсвиря си). Производните глаголи за звукова изява, за въздействие или движение като *покрякам, покудкудякам, покукуригам, покуцам, полюлея се* мотивират от типичното значение 'осъществявам действието за кратко/от време на време', в единични случаи може да се усети и семантичният елемент 'начало', например: *попъпля, попъпля с диференциална сема 'движение по повърхност'; пощръкляе*. В глагола *покая се* откриваме семантиката 'довеждане до резултат'.

С висок процент на синонимни корелати (15%) се отличават глаголите за самоизява, състояние, въздействие, префигирани с помощта на форманта *на-...се* (глаголи като *набеснея се, набъбря (се), навъдя (се), налютя (и подлютя (се) в значение 'хваща ме яд, гневя се'), напала, наплача се* (в резултат на тази си употреба развива и значение 'прекратяване'), *наприказвам се, наработя се* (отбелязваме и зараждането на емоционален нюанс 'досада', като следствие от продължителното извършване), *насвиря се, нахленча се, нашушукам се* и мн. др.).

Посочените образци означават *осъществяване до естествен предел*, заедно със съпътстващата сема 'висока степен или насищане'. Сложният формант *на-...се* съвместява в себе си две значения — представката внася нюанс *голямо количество — до прекомерност*, а рефлексивната морфема *се* добавя семантичния компонент 'активност на субекта' и чувствително засилва представата за *насита (насищане) желание*.

По семантичен класификационен признак глаголите се разпределят като глаголи за състояние на субекта (*тук се* е маркер за рефлексивност — *накахъря се, накихам се, налудувам се, намечтая се, нахия се*), преходните глаголи изразяват основно въздействие върху обекта или неговата обработка; срещат се и глаголи за самоизява. Добавени-

те от мен глаголи (набесувам се, налудея се, натюхкам се, нафуча се, нафюфюкам се, нахлипам се, нахрупам се, нахълцам се, нацвила се, нацвъркам се, нацвъртя се, нацвърча се, нацивря се, нашавам се, нащракам се) са част от полетата за субективно състояние като преживяване или за звукова изява, която може да придружава глаголи за физиологична проява. Разнообразни са и тематичните групи на глаголите за звуци, непосредствено произведени в природата, при въздействие върху предмет (нагърмя се, натропам се); високо честотни са глаголите за животински звуци (накукуригам се, нагукукам се). Сред глаголите за реч отделяме такива за говор (с включване на диференциални семи за омаловажаване, безсмисленост на предаваната информация от съответните глаголни лексеми за съобщение, например: набръщолевя (се), набърборя (се), навикам се, нагълча (се), намърморя (се), нахваля (се), нафилософствам се).

Обичайно явление е съвместяването на семантични компоненти: спрямо глаголите за емоционално състояние или преживяване на субекта се актуализират признаците издаване на звук, породен от някакво чувство (навайкам се, наохкам се, напищя се), може да се групират характерни особености на поведение/състояние и физиологична проява като самоизява (накълва се, налапам се, напуша се, налигавя се, нахрускам се, нахъркам се, нахихикам се, нарева се); на състояние и положение (статичност) (належа се). Наблюдаваме и преходите движение>състояние (наритам (се), наскачам се, натичам се, нашавам се); движение>обработка (разшетам се, разлютя). Глаголите за въздействие или самоизява (нагорещя (се), нагоря (се), нагрея (се)) изразяват и компонент 'засягане на повърхност'.

Същевременно трябва да внесем следното уточнение: повечето от глаголите функционират в разговорния стил на езиковото пространство (напр. напсувам се, насъскам се, начета се и др. под.), освен това те са образно-оценъчни корелати на глаголи, които не конотират подобни стилистични оттенъци (на пренебрежение, интимничене, извънмерност и т. н.). Сравни: наквася се вместо напия се; нагукам се, наджавкам се, накряхкам се, накудкудаккам се, налая се, напискам се, насъскам се вместо неутралните говоря, приказвам, казвам; накълва се за сметка на т. нар. интелектуални глаголи — начета се, науча (се). От тази гледна точка много от образуванията, представени във вида **на-...се**, битуват в периферията на книжовната норма, но са изключително предпочитано средство за изразяване на експресия или оценка във всекидневното речево общуване. Следователно имаме всички основания да ги отнесем към оказионалното или „индивидуалното“ сло-

вообразуване. М. В. Никитин дефинира този вид синонимия²² като „семантично 'превключване' на знака от когнитивен в прагматически план на значението — обективизираното значение на денотатите се проектира в плоскостта на субективно-емоционалните оценки и преживявания“ (Никитин 1974, с. 95).

Примери: разкашлям се: за-; из-; от-; на- // разлюлея/разлюшкам (се): за-; по-; на- // разкикотя се/разкискам се: за-; из-; на- // развоня (се): у- (се); въ- (се) // разкая се: по- се // разлютя: под-; на- // размечтая се/разритам (се)/разтлюхам се/разшавам се/разиграя се/разчета се: за- се; на- се // разгуляя се/разлудея се/разлудувам се/разгълча се/разсвирия се: от- си; на- се // разгрея (се): на-; за- // разкахъря се: у-; на-; за- // разсърдя се: за- се; на- се; **от- се**; **пре- се**.

Интересен проблем, с който се свързват разгледаните семантични микроструктури в речника — синонимите и антонимите, е появата на омонимни формации, чието значение се изяснява само в контекста. Освен примерите, посочени от Св. Халачева (разлетя се — в единия случай представката означава 'извършване на действието в различни посоки и от различни субекти', а в другия — 'начало на движението летене'; разпаса се — съответно омонимите са: от глагола за дейност като физиологична необходимост — 'увличам се да паса' и от глагола за физиологична самоизява — 'идва ми време за заплождане') (Халачева 1998, с. 9, 20), ние добавяме още примери.

Глаголите *раздрънкам*, *разтъркам* и *разстроя* могат да се възприемат в значение *обхващане на обекта с резултат дейността насоченост: преход към ново състояние* или с тълкуване *унищожаване и физическо преобразуване*. Различието се основава на изменената семантична функция на представката - *промяна*.

Двойствен статус имат и глаголите за въздействие *разлея*, *разплискам*, *размия*, *разсипя*, *разлепя*, *размажа*, *развея*. Според нас за подобна неустановеност е „виновен“ отново префиксът: семантиката им се променя от *отстраняване* към *многопосочност* (с помощни семи за 'разчленяване', 'поставяне', 'дистрибутивност'); паралелно варира и синтагматичният резултат — *промяна на форма/вид до физическо преобразуване* към *отнесеност по място*.

В двойката *раздухам* (огън) като глагол за самоизява ~ *раздухам* (листа) (глагол за въздействие) наблюдаваното различие се дължи и на принадлежността на основния глагол към различни семантични полета (освен на различните представъчни функции за *усилване* или *отстраняване*). И докато при горния пример все още не се стигнало до пораждаване на нов омоним, процесът е само в зародиш, при глаголите

за възприемане и мисловност разделението е вече езиков факт. Сравни: размисля, разсъдя, разуча (се) в значение *обхващане* и общ смисъл — *цялостност, всеобхватност* и същите примери в семантиката на *обратно извършване* и породеното качество на *промяна/преход към ново състояние с резултат отказ от предходно положение на нещата*. Причините за налагане на омонимията в този случай би могла да се търси в преминаването в сферата на езиковото мислене, в доста по-абстрактния план на интелектуалността, на пределното отдалечаване от конкретното пространствено значение на префикса.

Най-вероятен повод за развой на един друг глагол (разведа) съзираме в отпадането на противопоставянето по насоченост при глаголите, изразяващи движение в съвременния български език. Така свързаната глаголна основа *-*веда* (която в старобългарски е представляла насочено движение) се префигурира с представка *раз-* в значението *ориентираност на движение в много посоки*. От този първичен вариант чрез разкъсване на семантичната връзка се обособява втора омонимна лексема със функция *обратност и переход към ново положение* (*раз|веда*), както и нейният възвратен корелат (*раз*веда се*), където се актуализира семата 'активно участие на субекта'.

Подкрепяме твърдението на Св. Халачева, че наблюдаваното явление е резултат от омонимията на глаголните префикси и от омонимните мотивиращи глаголи. Връщаме се при примера *разлетя се*, за да споделим мнението си, че първоначална е *ингресивността*, а чрез натрупване или повторение на действието във вид на отделни актове, производният глагол придобива значението *интензивност*.

Чрез представения обзор на „семантичните микроструктури в речника“ (Никитин 1974, с. 95), т. е. на синонимите и антонимите, се потвърждава становището ни за ролята на парадигматиката в процеса на семантично разчленяване и обособяване на различните семантични функции на дадена полисемантична морфема. Наличието на многозначен формант, и конкретно представка *раз-*, според Е. Пернишка води до стесняване на комуникативната му значимост (Пернишка 1988, с. 13). Оттам и промените, които се очакват в словообразователната и в лексикалната система, за да се съхрани пълноценното функциониране на всички средства за представяне на действието в неговия развой. Наблюдаваме и вътрешносистемно преразпределяне на словообразователни елементи, попаднали в синонимни отношения, по отношение на продуктивност, активност или стилистична функция.

4. Заключение

Представената позиция е минимална част, един възможен поглед към цялостен дисертационен труд на тема: „Синтагматика и семантична функция на глаголните представки в съвременния български език“.

В търсене на своеобразието на глаголния префикс *раз-* и на спецификата в семантичното многообразие на неговите семантични функции, активно прилагаме следните **методи за анализ**:

- **Обобщаване и систематизиране на резултатите от:** *метода на компонентния семантичен анализ* (разкриване на значимите единици, изграждащи лексикалната семантика с цел разлагане до минималните съставящи), *словообразователния подход* (проучване на семантичните отношения между произвеждащата основа и форманта, определяне на словообразователното значение на производния глагол), *морфемния анализ* (съотнесеност на морфемните елементи на глагола с неговите семантични компоненти, оттук установяване на морфемната мотивираност и идиоматичност на вербалната семантиката с наличните семантични нараствания, брой и йерархия на семите, синонимни и опозитивни представъчни значения);

- **Обособяване на синтагматичните модели на префигиране с понятията синтагматична база, семантична функция и синтагматичен резултат, на които, вече на словообразователно равнище, съответства отношението първична основа — представка — производна основа;**

- **Процедура на йерархизиране на семантичните компоненти, които подпомагат да се открие семантиката на префикса в разглежданата функция.**

Следва да вземем отношение по въпроса за семантичния признак *осъществимост* на действието, който граматически се преосмисля като маркер за свършен вид. Всяка представка поначало го съдържа в значението си. Но абстрактната изчерпаност или приключеност като категориялна лексико-семантична същност е свързана с понятието *резултат*, който в сложната система на синтагматични и парадигматични отношения силно се изменя.

В изложението се опитахме да открием обяснение за семантичната полифункционалност на глаголната представка *раз-*, чиято многозначност е породена от съвпадението или от несъвместимостта между мотивираща основа, структурна функция на префикса и семантичен резултат в производния глагол.

Изводите, представени в обобщен вид, са:

- Семантичната функция на префикс *раз-* *многопосочност* се съвместява най-често с резултат *отнесеност по място* при глаголи за

въздействие, за съобщение; за отношение и за движение — последните две категориално-семантични полета се свързват и с ограничение 'множествен субект/обект';

- С каузативи и с глаголи за въздействие, които имат за резултат изменение на обекта, представката сигнализира *обхващане*, а не *отделяне*. Тук се отнасят и деадективните глаголи, които можем да опишем чрез семантична перифраза 'правя някакъв'. При глаголи, в които представката функционира в значение *обхващане*, е забележимо предпочитанието на афикса към глаголна основа за дейност-въздействие или за обработка при очакван синтагматичен резултат *осъществимост*, *цялостност*, *пределност*. При част от глаголите за емоционално състояние на субекта като външно въздействие морфема *раз-* маркира *обхващане от началото*. С глаголи за интелектуално възприемане същата функция води до *всеобхватност*. Глаголи за движение, за положение и особено за изявеност представят действието като цялостно обхващане; с различни последствия — промяна, физическо преобразуване или преход на обекта към ново състояние/положение;

- Отделихме група глаголи, в която не се разчленяват ясно функциите на *обхващане* и на *промяна* на предмета. Подобна „симбиоза“ се характеризира и със специфичен резултат на *дейностна насоченост*, който може да представя процес на *физическо преобразуване* (при девербални производни и при глаголи за движение с базова сема 'засягане' — разводня), както и *преход към ново състояние* — физическо и духовно (основно с глаголи, мотивирани от съществителни имена за поведение — срв. разхайтя се). Спрямо глаголите за природна самоизява семантиката на префикса *промяна в обекта или субекта* естествено се свързва с резултат *промяна на форма и вид* или *преход към ново състояние*, който може и да бъде нюансиран и като настъпване;

- Глаголите за съсредоточено в субекта състояние, които освен това съдържат и признака 'активност на осъществяване', предпочитат семантичната функция *интензивност от началото*. Това са преди всичко глаголи от полетата за дейност като обработка, възприемане, съзерцание; за движение в определена посока; за изявеност — с подклазове самоизява на природна даденост и състояние на субекта;

- Продуктивната функция *отнемане, отстраняване* има афинитет към префигиране на глаголи за въздействие-обработка с цел положително осъществяване. Активен модел представят и глаголите за социална и обществена активност, както и примери за изявеност като физиологично състояние. Отново подчертаваме невъзможността представката *раз-* в значението *обратно извършване* да приема като мотиви

виращи, основи, които съдържат имплицитен семантичен признак *разчлененост, частичност*. Измамното впечатление за семантично реализиране на такъв деривационен акт се дължи на силното влияние на корена с базово значение *делене на части*. Може да приведем и друг довод, подкрепящ изказаната тук позиция. С глаголи, които носят идеята за свързване и за ненарушена цялостност на обекта, подобно затруднение не възниква и представката свободно встъпва в своята „разделяща“ функция;

- Синонимните варианти на префигираните с други префикси глаголи и следователно еквивалентни на производни глаголи с представка *раз-* дават възможност да се види една и съща основа в по-различна перспектива. Например префиксалните морфемии *от-* и *из-* внасят в семантичния сбор представата за *отделяне*, а морфема *на-* — за *увеличаване, натрупване*. Посочените префикси са и антонимни помежду си (и съответно на префикс *раз-* във всяко от изброените значения). В парадигматичните синонимни редове с доминант глагол с представка *раз-* в семантичната функция за *многопосочност* се включват префигирани глаголи с *из-* и *о-* в значение *изчерпаност, тоталност*; прегрупирането на дадена представка в друг синонимен ред (например с доминанта интензивната функция на *раз-*), задължително повлича след себе си и смяна на собствената синтагматична функция, за да се впише в породения нов смисъл (така префикс *из-* започва да се тълкува като *еднократност на проявата*, наред със сложния формант *от-...се*);

- От друга страна, конфигурацията от представка и възвратно-притежателно кратко местоимение *от-...си* се появява, за да отбележи *пресищане* при субективни преживявания отново във връзка с глаголи, които означават *активизиране от настъпването на процеса*, словообразователно маркирани със сложен формант *раз-...се*. Корелативен глагол за изразяване на *преситеност* или *прекомерност* се представя с помощта на формант *на-...се*. *Активност на действена проява* регистрираме и при конструкцията *за-...се*, но тя може да нюансира вербалния дериват и със сема 'начален момент'. *Интензивността* в плана на вдълбочаване в действието се дублира формално и от структурата *у-...се*;

- Синонимните отношения, свързани с функцията *обхващане* (за представка *раз-*) кореспондират със следните префиксални синоними: *из-* (в значение *каузиране; отделяне с насоченост навън*), *на-* (*засягане или покриване на повърхност; обхващане до прекомерност*), *за-*, *по-*, *с-* (*преобразуване и промяна — до унищожаване*), *въз-*; *о-* и *об-* (*цялостно обхващане на предмета*), *про-* се специализира за изразяване на *всеобхватност* или за *делене на части*;

• Твърде вероятно е антонимията в представките да е една от главните причини за поява на глаголите с обратно значение. Синонимни на функцията *обратна насоченост* при префикс *раз-* са споменатите вече *из-* и *от-*, които акцентират върху *отделянето, унищожаването*, а така също съставната прекъсната морфема *о|без-...се*, маркираща *лишаване* (от субстанцията, която словообразователно мотивира глагола). За сметка на бедната синонимия, семантичната опозиitivност е широко разпространена чрез антонимите, чиито представители са както основните мотивиращи глаголи, така и префигираните с различни морфемни глаголи (*за-, с-, у-, на-, по-, из-, в-, о-, при-, пре-*);

• Глаголите с елемент *раз-*, които означават *интензивно настъпване на състояние*, нямат антонимни редове. Слабо са застъпени глаголите с противоположна префиксална семантика и като аналози на изследваната представка в една от присъщите ѝ функции — *многопосочност*. Примери: *разселя ~ нася; разселя се ~ заселя се, поселя се; разсея ~ нася, засея; разсипя ~ насипя, присипя; разтикам ~ натикам;*

• Когато глаголят е носител на значение *обхващане* (*разсъблека; размисля; размириша се; разпеня; разкопая; разслоя; разкроя*), като синоними се открояват съответно *облека; намисля, замисля; отмириша се, измириша се; отпеня; закопая; наслоя; скроя, накроя*.

Изложените аспекти от обширния проблем за дистрибуцията и за семантичното пораждање на глаголните префиксални функции в българския език поставят сериозни изисквания за точност и изчерпателност пред всеки изследовател. Авторът приема с благодарност евентуални възражения и препоръки в подкрепа на домогване до преследваната истина за семантиката на глаголните представки.

БЕЛЕЖКИ

¹ Обособените тук значения представляват обобщение на формулировките от Радева 1987, с. 151; 1991, с. 187—189.

² Използваните от нас понятия са все още в процес на уточняване. Под *синтагматична база* и *синтагматичен резултат* разбираме склонността и възможността за съчетаване на две или повече езикови единици, разположени в линейна последователност, докато с термина *семантична функция* се акцентува върху активната модифицираща и преобразуваща роля на представката.

³ Под *въздействие* разбираме и *засягане, каузиране на промяна в състоянието или положението на обекта (респективно на субекта)*. Повечето от глаголите за дейност-въздействие могат да се дефинират чрез изразите 'правя, осъществявам като движа' или 'правя да се движи/премести от

едно място на друго'. Обособяваме и глаголи със семантично описание 'правя да се мести в различни посоки/правя да издава някакъв звук в резултат на въздействие'.

⁴ Според Г. Михайлова този клас се базира върху архисема 'общуване', според различните диференциални семи 'доверявам' (разглася) или 'оповестявам' (разкрива, разчуя се) се формират отделни подкласове (Михайлова 1983).

⁵ Словообразователните формули, представени обобщено са: V+раз-...се (*разлетя се, разстъпя се*), V_{се}+раз- (*раз|вея се*) или V+раз- (*раз|веда*).

⁶ Заслужават внимание изводите, формулирани от Крумова-Цветкова: при изразяване на количество в пространството и времето „...чрез глаголни-те префикси се извършва модификация или мутация в значението на глагола, като се внася количествена характеристика за множественост и за многосубектност/многоектност на действието. (...) Дистрибутивните глаголи задължително конотират в българския език субектно (и обектно — бел. моя, Т. К.) множество непреходни (съответно преходни) префигирани глаголи (...), означаващи изчерпване на сборно, съвкупно множество събития или състояния с множество обекти, както и глаголи с префикс *раз-* (...) със същото значение и с допълнителен компонент за разпръскване в различни посоки“ (Крумова-Цветкова 1994, с. 139).

⁷ Тук ни интересува един аспект от изследването на Кр. Чакърва по въпросите за глаголната плуралност (времева и пространствено-материална) — ситуациите на дистрибутивна множественост. По мнението на авторката „цялостното действие се оказва разпределено между всички участници в дистрибутивната макроситуация, т. е. — пространствено-дискретно“ (Чакърва 1998, с. 143). За нас е важна ролята на префикс *раз-* при изразяването на т. нар. *диверсативно* множество („с характерната за него експликация на центробежно движение от някаква централна точка към различни пространствени пунктове, детерминиращи броя на отделните участници в макроситуацията“ (пак там, с. 144)). *Пространствената разчлененост на действието* при Чакърва отговаря на нашите понятия *насоченост в много посоки* и *отнесеност по място*.

⁸ Става въпрос за т. нар. *квазидистрибутивно* множество (вж. Чакърва 1998), чието вербализиране „е в голяма степен свързано с партитивното възприемане на някакъв цялостен предметен актант“ (Чакърва 1998, с. 145). Негови представители са глаголи като *раз|бия, разчленя, раз|чупя, раз|сека* и др.

⁹ Използваме термина каузация в значение *причиняване на състояние като дейностно извършване*. Напълно сме съгласни с позицията на М. В. Никитин: „В семантиката на приведените каузативни глаголи са представени и мисълта да въздействие, и мисълта за признака — следствие от това въздействие. (...) Цялостното значение на каузативния глагол се явява обуславящото го въздействие“ (Никитин 1988, с. 85).

¹⁰ Към полето за преживяване включваме „глаголи, изразяващи физически и психически състояния на субекта (...) като динамичен процес“ (Авилова 1976, с. 80), както и за емоционално отношение към някого или нещо.

¹¹ В подкрепа привеждаме становището на В. Радева за наличие на „казуиране на внесения от мотивиращата дума признак“ във фактитивни глаголи като разведря, разхлабя, разтъжа (със словообразователно значение 'снабдявам нещо с признака, внесен от мотивиращата дума') и некаузативните разведря се, разширя се, разтъжа се (със значение 'придобивам/получавам признак') (Радева 1993, с. 128–138).

¹² Съобразно лексико-семантичните варианти 'оставям нещо да се влачи, разтягам, проточвам' и 'забавлявам, разсейвам'.

¹³ При определяне на лексикално-семантичната група *глаголи за движение* се основаваме на постигнатото от В. Г. Гак (Гак 1966) и на резултати от статия на В. Ватева (Ватева 2001). Важно за нас е уточнението, че някои безпредставъчни глаголи, които притежават семантичен признак 'несамостоятелност на движение' (напр. люлея, клатя, въртя, махам, друсам), под влияние на физическото въздействие от страна на субекта, преподреждат своите семантични признаци. Следователно компонентът 'движение' вече няма ранг на архисема, което позволява отнасянето на префигираните с представка *раз-* глаголи към други семантични групи (най-често за дейност-въздействие).

¹⁴ Не можем да се съгласим с характеризирането на този семантичен тип от Н. С. Авилова като 'постепенно установяване на признака/състоянието на субекта на действието' (Авилова 1976, с. 168). Такава дефиниция би могла да е валидна само за безпредставъчните съответствия на тези глаголи.

¹⁵ Интерес предизвиква една особеност на подгрупата глаголи, чийто представител е *разтупам се*. Съдържащата се в тях сема 'продължителност', пораждаща се при едновременно присъединяване на префикс *раз-* и на словообразователна частица *се* (*раз-...се*) влиза в противоречие с минималното времетраене на действието. Това е често срещано явление в разговорната реч — срв. Какво си се разтупала по това време? (примерът е мой). Става въпрос за кратко като продължителност действие. Можем да търсим евентуално въздействие (но то е вторично) в натрапчивостта на произвеждания звук, което и предизвиква ответната реакция при възприемане на събитието. Вж. още *разскърцам се, разтракам се, разтропам се, разхлопам се, разтряскам се* и др. под.

¹⁶ В „Българска семасиология“ глаголите за речева дейност са обяснени като „резултат на трансформирането на значението за самоизява на лице чрез говор поради насоченост на проявата, с която тя се отнася към лица и предмети“. Идентичните семи са говор, съобщение, насоченост; допълнителните — рефлексивност, имперсоналност, частичност, мнение, разкриване, съвет, слух и пр. (Георгиев 1993, с. 143).

¹⁷ Ще посочим следните дефиниции: 'правя да бъде: в брак/в определено състояние/по определен начин/убеден, да вярва в нещо/тайна, на скрито' — за венчая, туря, тъкмя, уверя, убедя, крия; 'правя да има: шифър/жена/було/гънки/дипли/' — за шифровам, женя, буля, гъна, дипля. Възможността за такава семантична перифраза идва от мотивираността на глаголните лексеми от съществителното име (формално от словообразователна гледна точка, или въз основа на асоциативна връзка).

¹⁸ При определяне на основанията за класифициране на глаголите по семантика се съобразяваме с изследването на М. В. Никитин за отнесеността на предикатите към духовната или материалната сфера на деятелност (Никитин 1988, с. 84).

¹⁹ Лексикалното значение тълкуваме като 'сменям си думата/променям си мнението'.

²⁰ Представка **раз-** често формира сложен формант в структурата на деноминалните глаголи. Освен суфикс, едновременно с представка или отделно (ако може да съществува корелативен безпрефиксен глагол), сложният формант включва и рефлексивна словообразователна морфема. Наблюденията ни се основават върху трудовете на В. Радева, но не отделяме глаголни от именни мотивиращи основи, за да не усложняваме и без това доста разчлененото изложение. Все пак сложният формант в примерите ще бъде предаден с наклонен шрифт.

²¹ При глаголи от типа на **разбия**, **разгазя**, **раздвоя**, **раздробя**, **разкъртя**, **размажа**, **разруша** присъствието на антонимен еквивалент (ако изобщо е възможен) ще означава начална фаза от действието (напр. **забия**, **загазя**, **закъртя**) или префиксалните образувания ще са синонимни на глаголите с представка **раз-** (срв. **сбия**, **сгазя**, **сдробя**, **смажа**), но няма да се актуализират със значение *осъществяване в положителен аспект*, както при глаголите с обратна насоченост.

²² Привеждаме твърде интересното становище на М. В. Никитин за целесъобразността „...да се различава синонимия като процес на превключване на семантичните планове (в този случай е по-точно да говорим за синонимизация) и синонимията като резултат, даденост на този процес. В последния случай синонимите трябва да бъдат определени като кореферентни (узуални и оказионални) обозначения с общи когнитивни и различни прагматически значения“ (Никитин 1974, с. 95).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Авилова 1976:** *Н. С. Авилова. Вид глагола и семантика глагольного слова.* М., 1976.
- Атанасов 1998:** *Др. Атанасов. Проблеми на морфо-семантичната структура на думата.* // Български език (БЕ), кн. 4, 1998, с. 30—35.
- Андрейчин 1978:** *Л. Андрейчин. Основна българска граматика.* С., 1978.

- БЕР 2002:** *Български етимологичен речник*, т. 6, П — С, С., 2002.
- БТР 2003:** *Български тълковен речник*, С., 2003.
- Ватева 2001:** В. Ватева. *Семантична класификация на преходните глаголи за движение*. // *Традиция и съвременност в българския език*. С., 2001, с. 230—234.
- Гак 1966:** В. Г. Гак. *Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры значения слова*. // *Вопросы языкознания*, кн. 2, 1966, с. 97—105.
- Георгиев 1985:** Ст. Георгиев. *Морфология на съвременния български книжовен език (избрани лекции по семантика и словообразуване на имената и глаголите)*. ВТ., 1985.
- Георгиев 1993:** Ст. Георгиев. *Българска семасиология*. ВТ., 1993.
- Георгиев 1996:** Ст. Георгиев. *Морфология на българския книжовен език*. ВТ., 1996.
- ГСБКЕ 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език*, т. 2. *Морфология*. С., 1983.
- Гулыга, Шендельс 1976:** *О компонентном анализе значимых единиц языка*. // *Принципы и методы семантические исследований*. М., 1976, с. 291—313.
- Деянова 1974:** М. Деянова. *Към вторичната префиксация на българския глагол*. // *БЕ*, кн. 6, 1974, с. 501—513.
- Деянова 1978:** М. Деянова. *Някои сърбохърватско-български паралели при словообразователно характеризирани начини на действие*. // *БЕ*, кн. 2, 1978, с. 120—127.
- Динева 1985:** А. Динева. *Семантика на каузативните глаголи в българския език*. // *БЕ*, кн. 2, 1985, с. 140—148.
- Железарова 1995:** Р. Железарова. *Лексикална асиметрия при глаголите в българския и чешкия език*. // *Съпоставително езикознание (СЕ)*, кн. 2, 1995, с. 23—31.
- Зидарова 1996:** В. Зидарова. *Фазовата семантика „начало на действие“ и нейното изразяване в българския и полския език*. // *Szyste kolokwium slawistyczne polsko-bulgarskie*. Poznan, 1996.
- Иванова 1974:** К. Иванова. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. С., 1974.
- Крумова-Цветкова 1994:** Л. Крумова-Цветкова. *Семантичната категория количество*. // *Българско-полска съпоставителна граматика*, т. 4, 1994.
- Кръпова 2000:** И. Кръпова. *Лекции по езикознание*. Пловдив, 2000.
- Кубрякова 1999:** Е. С. Кубрякова. *Проблемы словообразовательной семантики (аффиксы и их роль в формировании словообразу-*

- вательногo значения). // Актуални проблеми на българското словообразуване. С., 1999, с. 35—44.
- Кузнецова, Ефремова 1986:** А. И. Кузнецова, Т. Ф. Ефремова. *Словарь морфем русского языка*. М., 1986.
- Матеев 1952:** Др. Матеев. *Семантиката на глаголните представки и нейното отражение към видовото значение на глаголите*. // Известия на института за български език, кн. I, 1952, с. 5—91.
- Михайлова 1983:** Г. Михайлова. *Семантична субкатегоризация в лексико-семантичния клас на глаголите за съобщение. Обект, задачи и методи на изследването*. // ИИБЕ, кн. 25, 1983, с. 90—117.
- Никитин 1974:** М. В. Никитин. *Лексическое значение в слове и словосочетании*. Владимир, 1974.
- Никитин 1988:** М. В. Никитин. *Основы лингвистической теории значения*. М., 1988.
- Пернишка 1988:** Е. Пернишка. *Начинът на действие и словообразователното систематизиране на славянския глагол*. // Славистичен сборник, БАН, С., 1988, с. 5—16.
- Радева 1987:** В. Радева. *Българското словообразуване*. С., 1987.
- Радева 1991:** В. Радева. *Словообразуването в българския книжовен език*. С., 1991.
- Радева 1993:** В. Радева. *Словообразователна и семантична структура на деноминалните глаголи в съвременния български език*. С., 1993.
- РБКЕ 1959:** *Речник на българския книжовен език*, т. 3, С., 1959. *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език*. С., 1999.
- Стракова 1988:** Вл. Стракова. *Компонентен анализ и глаголна префиксация (принос към деривационната типология)*. // СЕ, кн. 1, 1988, с. 37—42.
- Тихонов 1985:** А. Н. Тихонов. *Словообразовательный словарь русского языка в двух томах*. М., 1985.
- Халачева 1998:** Св. Халачева. *Омонимията при някои префигурирани глаголи*. // ВВОВУ „В. Левски“ — Юбилейна научна сесия '98 с международно участие. Научни трудове, кн. 61, Филологии, ч. I. ВТ., 1998.
- Христов 1974:** П. Христов. *Глаголните представки с пространствено значение в български и френски език*. // ТВТУ, ФФ, т. X, год. 1972/1973, кн. 1, С., 1974, с. 181—210.

- Христов 1975:** П. Христов. Глаголните представки и начините на действие в български и френски език. // ТВТУ, ФФ, т. XI, год. 1973/1974, кн. 1, С., 1975, с. 301—370.
- Христов 1979:** П. Христов. За езиковото значение на глаголните префикси в българския език. // БЕ, кн. 2, 1979, с. 120—128.
- Христов 1981:** П. Христов. Дистрибуция на глаголните представки в романските езици в сравнение с българския език. // ТВТУ, ФФ, т. XVI, год. 1979/1980, Езикознание, кн. 2, С., 1981, с. 41—89.
- Чакърова 1998:** Кр. Чакърова. Езикови средства за изразяване на дистрибутивно множество от ситуации в съвременния български книжовен език. // Славистика, Пловдив, 1998, с. 143—154.